Válasz az opponensi véleményekre (Orbán Jolán, Orosz Magdolna és Szirák Péter bírálataira *Az irodalom tanúságtételei* címen benyújtott akadémiai doktori értekezésről)

Az értekezés abban a szerencsés helyzetben találja magát, hogy a három avatott és felkészült bírálat egymástól jól elkülöníthető szemléleti, irányzati, módszertani, műfajelméleti, olvasásstratégiai és tematikus fókuszokból tárgyalja azt. A megközelítésmódok ezen pluralitása egyrészt összetettebb analitikus hozzáférést biztosít az értekezés tematikájához, szakmai műveleteihez és eredményeihez, másrészt már önmagában próbára teszi annak megszólító képességét, magyarán azt, hányféle, egymástól nem kis mértékben különböző perspektíva tud kapcsolódni hozzá (természetesen nem feltétlenül csak affirmatív módon).

Orbán Jolán véleménye irodalomelméleti távlatból, ezen belül főleg a derridai dekonstrukció horizontjából tekint az értekezésre, Orosz Magdolna opponenciája elsősorban műfajelméleti szempontból firtatja annak hordképességét, végül Szirák Péter bírálata nagyrészt általános irodalomtudományos, irodalomtörténeti, poetológiai és exegetikai-interpretációs kérdéseket vizsgál. Ez a három megközelítés bizonyos szempontból jól kiegészíti egymást, ugyanis többnyire olyan aspektusokat és összefüggéseket tárgyal az egyes vélemény, amelyeket a másik kettő nem vagy csak csekély mértékben. Így a válasz helyenként nem tekinthet el a bírálatoknak nemcsak az értekezéshez, de egymáshoz fűződő (ez esetben úgyszólván) potenciális viszonyuk reflexiójától sem. Több ponton egyik bírálat kritikájára egy másik bírálat által megfogalmazott (előbbinek tehát ellentmondó, attól eltérő vagy azt módosító) kitételekkel válaszolok, ez reményeim szerint egyszerre segítheti a szót értés sikerét és a nyelvi-szövegi ökonómia megvalósulását. Természetesen a válasznak nincs érkezése jelen terjedelmi keretek között a bírálatok gazdagon artikulált észrevételeit egyként méltó módon tárgyalni, remélhetőleg sikerül azonban reagálnia a nagyobb horderejű kommentárokra.

A továbbiakban igyekszem nagy vonalakban egyenként – a fentebb megállapítottak által is vélhetőleg legitim módon – tárgyalni a három bírálatot és megkísérelni a válaszadást a bennük felvetett észrevételekre, kérdésekre, megfontolásokra. – Orbán Jolán affirmatív hangvételű bírálata az értekezés módszertani-elméleti rétegeinek körültekintő bemutatása után elsősorban az elméleti alapok derridai dekonstrukció által ihletett rétegére összpontosít, amit csak üdvözölni tudok, hiszen a munka számos alapvető kérdése Derrida

művéből származik – noha ugyanakkor Orbán szerint is jelentősen átértelmezett (például a németes hagyományú hermeneutika felől áthangolt, továbbá a mediális kultúratudományok némely belátása által feldúsított) módon. Az írás, a nyom, a différance és persze a tanúságtétel gondolkodójának számos írása adja a dolgozat általános textualitáselméleti (nem pusztán morfológiai-formális értelemben vett „szövegelméleti”!) kérdéseinek alapját és nyomatékát, ugyanakkor a bíráló éles szemmel nem kevesebbet lát a tanúságtételben, mint „a hermeneutika és a dekonstrukció közötti átjárás lehetőségét”. Orbán Jolán értő bírálata világossá teszi, hogy itt korántsem pusztán „filozófiai” ihletettségről, hanem nyelv- és szövegiség-, sőt olvasáselméleti tétekről (pl. a beszédaktuselmélettel folytatott vita kontextusában), továbbá ezeknek a konkrét interpretációkkal történő nem-totalizáló közvetítéséről van szó. Derridát csupáncsak filozófusnak tartani éppannyira félrevezető, mint „irodalmár”-nak bélyegezni – ugyan mindkettőre van példa bőven, de éppen e két tévhit kölcsönös kizárólagossága mutatja, hogy mindkettő fölöttébb egyoldalú vélelmezés, egyik pólusra sem lehet leegyszerűsíteni a francia dekonstruktőr komplex életművét. Vagyis Orbán Jolán részletesen kidolgozott idevágó méltatása felől Orosz Magdolna (nem minden polemikus hangsúlytól mentes) megjegyzése, miszerint az értekezést alapvetően a „filozófia” ihlette volna, valószínűsíthetően élét veszti. Derrida köztudomásúlag nagyobb hatásra tett szert az irodalom- és kultúratudományokban, mint a filozófiában. Jelen értekezést pedig egy általánosabb (leginkább talán „kultúratudományos”-nak nevezhető) problematika, ugyanakkor annak nyelvi dimenziójának kérdezése mozgatja, amelyet nem lehet visszavezetni valamilyen szűkebb értelemben vett diszciplináris mederre vagy irányra, még kevésbé pl. az irodalomtudomány egyik konkrét történeti, sőt morfológiai axiomatikájú változatára (formalizmus vagy strukturalizmus). Ez a problematika, szépen fogalmazza meg Orbán Jolán a Heideggerhez kapcsolható értelemben a nyelvnek önmaga „különbözőségeiről” való tanúskodásáról: a tanúságtétel komplexuma, amely alapvetően nyelvi jelenség, ilyenként nyelvelméleti tétekkel bírva (a munkában Humboldt, Hans Lipps, Benveniste, vagyis csupa nyelvész és nyelvteoretikus alapján kidolgozva), amelyek mind beszédhermeneutikai és beszédaktusjellegű, mind a nyelviség materiálisabb formáinak és létmódjának (írás, nyom, differencia), továbbá magának az olvasásnak a szempontjából erőteljes relevanciával bírnak (ahogy ezt a munka első két nagyfejezete szisztematikus módon kifejti, további más fejezetek pedig történeti, továbbá szöveginterpretációs, azaz applikatív síkon is igazolják). Közelebbről: a tanúságtétel alapvetően a performatívnak

nevezett nyelv viselkedésmintájaként és eseményeként tart számot érdeklődésre a munkában (az adott szó, a bizalom, a hamis eskü, az ígéret, a hazugság, a megbocsátás és hasonlók gyűjtőfogalmaként: ezek nyilvánvalóan mind valamiféle tanúskodást implikálnak). Ha az esemény és adomány, melyek jelentőségét Orbán Jolán szépen kiemeli, mondhatni a performativitás megnevezései vagy szinonimái, akkor a tanúságtétel mintegy ezek reszponzív jellegű korrelátumaként fogható fel (ezek mély egymásrautaltsága kissé bizonytalannak avagy valamiféle esztétikai megkülönböztetés jegyében fogantnak mutatja számomra azon kérdés eldönthetőségét, vagy még inkább tétjét, miszerint „mi a különbség" közöttük, ahogy azt Orbán Jolán kérdezi, 5.). A kérdés maga a nyelv performativitásának avagy a nyelvi performativitásnak a hogyanja és létmódja, illetve ennek irodalmi prezentációja, szimulációja és reflexiója. Ez a kérdésirány hívta ki és mozgatta lényegileg az értekezést. Abból indulva ki, hogy 1. nincs csak konstatív nyelv vagy szöveg – minden szöveg tanúságot vállal valamiről (az olvasásban, ezért nem különíthető el szöveg és olvasás), és ezzel összefüggésben a tanúságtétel komplexumában különös élességgel tapasztalhatók meg a nyelv performatív viselkedésének bizonyos, az irodalmi olvasástapasztalat számára is meghatározó sajátosságai. Illetve 2. így a szöveg nem önmagába záródó esztétikai totalitásként konceptualizálható, hanem ezen tanúskodás kihívásával és médiumával esik egybe (Gadamerrel szólva itt is „az esztétikának fel kell oldódnia a hermeneutikában"). Éppen azért is, mert a tanúságtétel olyan jelenség, amely kezdettől fogva számos kulturális, vallási, etikai, referenciális és politikai vonzattal bír, ezen túl tulajdonképpen nem csak esettanulmányi érvénnyel, de valamiképp fundamentális módon is az irodalmiság (az irodalmi olvasás, ennek cselekedtető ereje, nem valamilyen tárgyiasult, „morfé"-jellegű szöveg) önprezentációs és szimulációs médiumaként működhet. Vagyis nem pusztán (történetileg mindenkor konkretizálható) funkcióként, de létmódként is. Az értekezés ezért is elemez szövegeket és szövegkorpuszokat Hölderlintől és Kleisttől Kosztolányin át Sebaldig, Esterházyig és Nádasig, hogy érzékeltethesse az irodalom testimoniális effektusainak összetettségét és azt lehetőleg ne egy exkluzív történeti poétikai paradigma felől határolja be. (Hogy eme egymástól mind nyelvileg, kulturálisan és történetileg, mind műfajilag meglehetősen különböző változatai az irodalmi testimonialitásnak csupán „jól megválasztott korpusz" lennének, mint Orosz Magdolna sugallja, nézetemben talaját veszti. Különösen, ha felhívjuk a figyelmet – ahogy azt Szirák Péter részletesen meg is teszi – az egy évvel korábban megjelent másik könyvem, a *Költői képek testamentumai* – a germanista bírálótól talán nem távol álló – Goethe- és

Hölderlin-verselemzéseire, amelyek kifejezetten a líra médiumában avagy általa történő tanúskodás textuális eseményeit vizsgálják.) Fontos itt továbbá szemléleti és módszertani síkon az összehasonlító aspektus, a kultúra- és irodalomközi transzferek követése, értelmezése – a fordítás problémáját tanúságelméleti szempontból terjedelmes fejezet vizsgálja a munkában. Innen nézve a tanúságtétel problémája mint medialitás (közvetítés és közvetítettség) és performativitás együtteseként, kölcsönösségeként jelentkezik, alapvetően azonban aszimmetrikus viszonylatként utóbbi javára (vagyis inkább a performativitás menne elébe a medialitásnak, mintsem fordítva).

Orbán Jolán felteszi a kérdést, „miként viszonyul a tanú olvasása a kritikai és az ironikus olvasáshoz, amelyek szintén egy harmadik pozíciót feltételeznek". Itt sem látok szignifikáns különbséget ezek között: amennyiben a tanú a kimondatlant tanúsítja (pontosabban tanúskodni hagyja a kimondatlant), másképpen csak rámutatna valami meglévőre, információt adna arról, úgy a kritika és az irónia is hasonlót művel. Bírálatának utolsó oldalán megfogalmazott felvetései mind jogosak (az értelmezői-teoretikus irányzatok kérdésfeltevéseinek saját kontextuselemzése, továbbá az audiovizuális médiumok és a tanúság viszonyának elemzése kapcsán), ám előbbi, egyfajta tudománytörténeti kontextualizáció nem volt célja a munkának (túlságosan szétfeszítette volna kereteit), míg utóbbira történik reflexió egy hosszú lábjegyzetben (24-25.), ugyanakkor talán az is túlment volna az értekezés primér irodalomtudományos érdekeltségén.

Orosz Magdolna rövidebb opponensi véleménye alapvetően az értekezés elbeszélő szövegeket tárgyazó fejezeteire koncentrál, sajnos jószerével figyelmen kívül hagyva a kötet egyéb fejezeteit. (Amivel ugyanakkor némileg ellentétben áll sommás tézise, miszerint „a kötet egészében véve – ahogy Lőrincz Csongor eddigi munkái is – a filozófiai esztétika alapjaira épül", 2. Vannak ugyan Lőrincz Csongornak olyan írásai, amelyek filozófiai esztétikai kérdésekből is nyerik kiindulópontjukat (Hegel, Fülep Lajos, Heidegger), de azok egyrészt egy bizonyos vonulatot képeznek mások mellett munkásságában, másrészt *nem* „Az irodalom tanúságtételei"-ben szerepelnek.) Orosz Magdolna fő problémája az irodalom autonómiájának kérdése, ezzel összefüggésben pedig annak vélelmezése, vajon a tanúságtétel kategóriája nem túlságosan „metaforikus jellegű"-e. Az értekezés ugyanakkor (mint „Lőrincz Csongor eddigi munkái" is) éppen programatikus módon kapcsolódik azokhoz az irányzatokhoz, amelyek „eltávolodva az irodalom önelvűségének formalista,

(késő)strukturalista és jelelméleti képzeteitől (…) erőteljesen az olvasás problémájával kötötték össze az irodalmiság elgondolásának kihívását", ahogy ezt Orbán Jolán egyetértően idézi is. Továbbá a pécsi bíráló elemi megvilágító erővel éppen a tanúságtétel szingularitására helyezte a hangsúlyt (ennek felel meg az adomány mozzanata is), így adjunk ennek segítségével választ Orosz Magdolna kételyeire: a tanúságtétel éppen a szöveg szingularitásának, egyediségének, idiomatikusságának lenyomata vagy legalábbis korrelátuma (alapvetően a nyelvhez fűződő viszonyában, nem formális-morfológiai értelemben). Derridával szólva még inkább szingularizációt mint mozgást jelent a tanúságtétel ezen egyedisége, nem szubsztancialitást. Ezt a szingularitást mint performatív dimenziót teszi megközelíthetőbbé a tanúskodás paradigmája, ugyanakkor meg is *nyitva* a szöveget önnön kívülére (bizonyosan a formalista önelvűségen túlra). A tanúságtétel itt nem műfaji-formális kódot vagy kategóriát (ezért kapja a „metaforikus jelleg" verdiktjét), hanem olvasásmódot jelent – újfent a performatív nyelv tükrében (vö. az olvasáselméleti fókusszal, továbbá a kifejezetten hermeneutikai kérdések tárgyalásával: fordítás, komparatív műveletek, hermeneutikai filológia à la Szondi, Gadamer, irónia stb.). Ezzel a tanúságtétel az irodalmi szövegek önprezentációjának eleme, ezek performativitásának intenzitásfokát jelöli. Eme nyelvi (nem morfológiai, formális avagy „esztétikai") intenzitásfok megvalósulásának eminens példája pedig referencialitás és fikcionalitás kereszteződése a performatív nyelvben. Ezzel az irodalom nem egyszerűen deiktikus példája a tanúságtételnek mint általánosságnak (mint törvénynek), hanem alapvetően a tanúságtétel „igazságát" jelenti, mégpedig fölöttébb paradox-aporetikus módon, ahogy ezt a munka nem szűnik meg folyamatosan hangsúlyozni: az irodalom végső soron nem más, mint a tanúság lehetetlenségének tanúsítása – és ezért válik fikcióvá (eseményként!), nem valamilyen szerzői intencionalitás vagy konvencionális-intézményes módon biztosított kód felől. Az irodalom vagy az irodalmi effektus mondhatni fikcionalizálja a tanúságtétel intézményét. Vagyis az irodalom nem egyszerűen beváltja, realizálja különös módon az általános tanúságtételt (az általános és az egyes viszonyának valamely szimpla logikája alapján), hanem – ahogy arra Orosz Magdolna Nádas kapcsán maga is utal – a tanúságtétel határait felmutatva, ezeken a határokon vagy margókon oszcillálva (a tanúságtétel lehetősége és lehetetlensége között) teszi azokat mint differenciákat médiummá és lényegileg nyelvi eseménnyé. (Ezért részesíti az értekezés több fejezetben alapos kritikában a „tanú" mint feltételezett szuverén figuráját, és ezért is végződik a tanúságtétel mint irónia, az irónia mint tanúságtétel problematikájával, nem

pedig valamilyen axiomatikus lezárással – a terjedelmes bevezető fejezet volt hivatott a munka szemléleti, orientációs és módszertani horizontját, kérdéseit és eredményeit megfogalmazni, ha remélhetőleg nem is kimerítő módon.) Végül még egy kérdés a narratológiai szakértő, de a korai Nietzsche „metaforát" tematizáló nyelvkritikájában is járatos Orosz Magdolnához: vajon a narratológia fogalmai nem egytől-egyig „metaforikusak"? „Nézőpont", „fokalizáció", de a „megbízhatatlan elbeszélő" fogalmai nem nyilvánvaló antropomorfizmusok, amelyek az elbeszélő szövegeknek csak egy bizonyos fenomenális rétegét képesek elérni? Ezzel szemközt égető szükség volna az elbeszélés performatív feltételezettségének vizsgálatára (ahogy azt Paul de Man és Derrida, nálunk az ő nyomukban Kulcsár-Szabó Zoltán kezdeményezték), amely feladattal való dűlőre jutásban a tanúságtétel komplexuma megkerülhetetlennek bizonyul.

Szirák Péter alapos, intim, értő bírálata elsődlegesen az értekezés által működtetett irodalmi olvasásmódot, ennek stratégiai artikulációját és reflexióját, valamint poetológiai-történeti és egzegetikai vetületeit szemrevételezi és elemzi. Olyan összefüggéseket, amelyeket a másik két bírálat inkább csak érintőlegesen tárgyalt. Másfelől az értekezés teoretikus mélyrétegei mintha némileg elsikkadnának a bírálatban (melyeket Orbán Jolán elemzett), így itt is megjelenik az „irodalomtudomány" és a „filozófia diskurzusainak" kissé talán merev elkülönítése, bár Sziráknál hermeneutikai jóindulat által, értelmező igénnyel artikulálva: „Alighanem a nyelvi esemény eme beazonosíthatatlansága, tárgyiasíthatatlansága ösztönözte arra a disszerenst, hogy (…) értelmezői diskurzusában mindegyre meghatározó szerephez juttassa azokat a fogalmakat, mint az *ismétlés*, az *esemény*, utóbb a *tanúságtétel* és az *adomány*…" (2.) Nem vagyok abban biztos, hogy ezen és más fogalmak kapcsán meg lehetne vonni egyértelmű diszciplináris határokat, kijelölni ilyen eredeteket, sem fogalomtörténeti, sem az értekezésben játszott szerepüket illetően. Az „ismétlés" Derridánál is elsődlegesen és alapvetően szemiológiai fogalom volt, a jel ismételhetőségére, iterabilitására vonatkozott és pontosan erre a fogalmi összefüggésre épít *Az irodalom tanúságtételei* szisztematikus meggondolása a tanúságtétel elméleti körvonalazásában. Hasonló érvényes a Szirák által nem említett „(testimoniális) differencia" fogalmára (amelyet Orbán Jolán méltatott erős affirmatív hangsúllyal), a „differencia" fogalma Derrida és mások (nálunk legutóbb berlini kolléganőm, Halász Hajnalka) kezén igazi nyelv- és textualitáselméleti terminusként használtatik. Ami pedig az értekezésben betöltött

funkciójukat illeti: nyilvánvaló, hogy ezek a fogalmak egytől egyig gyűjtőfogalmak (nem definitív meghatározásszerű axiómák, ezért érzékelhette Orosz Magdolna őket nem problémátlan megnevezéssel „metaforikus”-nak) és az értekezésben nyelvelméleti kamatoztathatóságuk a kiindulópont és egyszersmind a tét is. Az „esemény” nyelvi (illetve textuális) esemény (nem egyszerűen „aktus”, ahogy a beszédaktuselmélet szeretné), az „adomány” fogalmába belejátszik az „adott szó” képzete, a „tanúságtétel” pedig, mint fentebb kiderült, a nyelv performatív, ezen belül reszponzív viselkedésének, effektusainak gyűjtőfogalma. Egy bizonyos produktivitási foktól – amelyet a bírálatok szerencsére egyhangúlag jóváírnak az értekezésnek – kezdve nem nagyon látom értelmét egyes fogalmak diszciplináris körbecövekelésének vagy izolálásának. Ellenkezőleg, itt kölcsönös, kétirányú fordítási műveletek történnek a dolgozatban: bizonyos kardinális jelentőségű (többek között, de nemcsak, filozófiai) fogalmak nyelv(elmélet)i aspektusának megmutatása, és fordítva, bizonyos nyelv(elmélet)i fogalmak gondolati, antropológiai, etikai, politikai jelentéseffektusainak értelmező és applikatív feltárása. Amely fordítási műveletek természetesen (mint minden fordítás) kockázattal járnak, parciálisak lehetnek stb.

Ezen disszenzussal együtt vagy annak dacára Szirák Péter további érzékeny és lényeglátó, munkámat számomra is több ponton (újra)megvilágító észrevételeit, kommentárjait messzemenően relevánsnak találom. Így például a fentebb említett határ- vagy margóképzet nála is artikulációt nyer egy elvi jelentőségű megállapításában, amely felől az értekező új fényben látja munkáját (amennyiben ez lehetséges): „A tematikán, a történeten, a fenomenalizálhatónak tetsző ’jelentésegységeken’, de még a műfaji mintázatokon, a szintaxison, a képstruktúrán, a metrikán és rímelésen is túl *nyelvi eseményeket* olvasunk: mindezeket és valamit ezeken túl.” (2.) Az Esterházy-féle *Javított kiadás* kapcsán tett mesteri megállapításaival azon mű központi üzenetéről és más nyelvi-poétikai jellegzetességeiről csak egyetérteni tudok és mélységesen sajnálni, hogy ezek vizsgálatával saját elemzésem részben adós maradt. A bírálat utolsó oldalán mondottak az értekezés diskurzusának taníthatósági fokát, ennek növelhetőségét illetően teljesen helyénvalók, bizony ezen a téren is lehet és kell optimalizációra törekedni. Végül legnagyobb súlyú felvetésére, mely szerint „az adomány és tanúságtétel itt nagy gondolati szigorral forgalmazott modellje (…) helyenként mintha (…) ’túldefiniálná’ az irodalmi szöveget”, nem tudok egyértelmű (nemleges vagy igenlő) választ adni. Az „adomány” nézetemben mintegy a „kimeríthetetlen

műalkotás” fogalmának is lenne a szinonimája, nem definitív formulája (mely fogalmat nehéz volna feladni, anélkül, hogy szakmánk legitimitása és motivációja alól nem húznánk ki egyszersmind a talajt): az „adomány” per definitionem mindig a megajándékozottat érinti, teszi próbára, anélkül, hogy utóbbi elsajátíthatná, véglegesen sajáttá tehetné az adományt (hiszen az így megszűnne adományként létezni). Az irodalmi szöveg, pontosabban nem pusztán a szöveg mint olyan, hanem egyúttal „valami rajta túl”, akár egyfajta titokként vagy morajként (ám csak a szöveg felhívó ereje, közlésigényének nyelvi intenzitása révén) mindig ilyen adomány, amelyet az olvasó – ha valóban olvas – valamiképp tanúsít, még ha lehetetlen módon vagy mint lehetetlent is. A tanúság alapvetően mindig valamilyen (sosem teljességgel szemantizálható) nyelvi manifesztációként létesülő csodának a tanúsítása – mindannak, ami az olvasásban (nem tőle függetlenül) megtörténik velünk?